

lot to be desired. To be told on p. 404, f. 17, that nothing has been discovered about Edward Browne to add to Rabus's description of him as a doctor and royal physician is a little odd in view of the fact that there is an entry on him in the *Dictionary of National Biography*, VII (1886) 42-43, and that the author of the article in question twice consults the *DNB*.

Still even Homer nods, and occasional lapses of concentration in matters of minor detail are unavoidable and are not of much consequence. The identification of a host of minor historical figures and the clarification of contemporary allusions must always present such great and sometimes intractable problems that it is not surprising to be confronted in this volume with loose ends and crossed wires. More serious, more surprising, and less easily excused, however, in a work which proclaims itself to be the fruit of intensive co-operation, are the many instances of overlapping, indeed of repetition, in background material, in detail, and in quotations both in the text and in footnotes; above all there is a quite inadequate degree of cross-referencing, which, in any collection of essays, forms a partial substitute for the organic unity to be found, or to be expected, in the work of a single scholar. In short, for all its undoubted value in gathering information, in clearing the ground, and in signposting avenues for further enquiry, this book could have been shorter, and could have been better, even within its existing methodological framework. It is to be hoped that in its forthcoming project on Henri Basnage de Beauval the 'Instituut voor intellectuele betrekkingen' will give more attention to the need to cut verbal fat and to ways of achieving a more integrated and more easily used piece of scholarship. A fuller introduction drawing attention to points of intersection and differing emphases between contributors would help, though perhaps radical improvements are not to be achieved within the existing format.

G. C Gibbs

R. B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, IV, *De kerk der hervorming in de achttiende eeuw: de grote crisis* (Baarn: Ten Have, 1974, 368 blz., geïll., f 35,-).

Met vaste gang vervolgt dr. Evenhuis zijn geschiedenis van hervormd Amsterdam. Hij streeft naar afronding in 1978 bij het vierde eeuwgetij van de Alteratie. Nam hij in het voorafgaande ongeveer een halve eeuw per deel, ditmaal heeft hij de gehele achttiende eeuw behandeld. Dat lijkt me pure winst: de mogelijkheid om het werk ooit te voltooien wordt zo verdubbeld, maar bovendien moest hij nu de verleiding weerstaan om uitweidingen te geven over allerlei niet-Amsterdamse ontwikkelingen. De concentratie op Amsterdam is veel sterker. Met het geestelijk klimaat van deze, veelal door theologen haastig gepasseerde, eeuw was de auteur al sinds zijn promotie over de piëtist Bengel in 1931 vertrouwd. Zijn bedoeling bleef dezelfde en hij verantwoordt die nogmaals aan het begin: een populair-wetenschappelijk beeld geven van een stad en een geloofsgemeenschap die hem zeer ter harte gaan. In bevattelijke verteltrant rangschikt hij gegevens uit de literatuur, die voor geen andere plaats zo overvloedig is als juist voor Amsterdam, tussen wat hij uit het kerkeradsarchief heeft opgediept. In het bijzonder heeft hij voor dit deel de spectatoriale geschriften doorgenomen.

Na de sfeer van de eeuw globaal te hebben weergegeven, vooral zoals tijdgenoten die zagen, stelt hij de kerkeraad, de predikanten en de diakenen in aparte hoofdstukken aan de orde: hoe de kerkeraad de tucht hanteerde, hoeveel werk de dominees van hun preek maakten, hoe de diakonale taak naast zorg voor armen, wezen en oudelieden ook het

RECENSIES

onderwijs omvatte. Geestelijke stromingen als piëtisme en verlichting behandelt de auteur hierna, terwijl hij de niet-hervormden in een hoofdstuk over de tolerantie bespreekt. Neemt hij in al deze onderdelen telkens voorbeelden uit de gehele eeuw, de politieke ontwikkelingen maken het noodzakelijk om daaraan in de laatste twee hoofdstukken aandacht te schenken: het stuk over 'patriotten en prinsgezinden' begint hij met de breuk onder Willem IV, en 'het einde van de bevoorrechte kerk' is tegelijk de aanvang van de Bataafse tijd, die verder in een volgend deel zal worden behandeld. Hier en daar geeft de schrijver een korte theologische toelichting of laat hij zien hoe actueel bepaalde kwesties zijn. Hij heeft overvloed van stof maar staat er boven, zodat het boek bijzonder leesbaar is gebleven.

Er staan wat kleine verschrijvingen of drukfouten in: Voltaire verdedigde niet Galas maar Calas (243 en reg.), de patriotse dominee Bosveld heette niet Johannes maar Paulus (328 reg.), de breuk in de lutherse gemeente kondigde zich misschien wel aan in 1788 maar voltrok zich in 1791 (271). Te vriendelijk beoordeelt de auteur de praktijk van de tolerantie (238): graag zou ik de protestantse protesten kennen tegen het opleggen van recognities aan de rooms-katholieken. En nu die groep toch ter sprake komt: bij de term 'oud-katholieken' had ergens de waarschuwing moeten staan dat deze anachronistisch is (67, 260 vlg.) want dat zij wilden zijn en blijven 'roomsch-catholijken van de oud-bisschoppelijke clerezij van Utrecht'. Het zou dan nog beter zijn geweest om te spreken van 'oud-bisschoppelijken'.

Wanneer zoveel materiaal wordt aangeboden, is het onheus om nog meer te eisen. Toch houd ik enkele vragen. In de achttiende eeuw vernemen we dat de praktijk opkomt dat gemeenteleden niet aan het avondmaal deelnemen, en dat niet uit onverschilligheid maar uit overgrote schroom. Is er iets bekend over de aantallen avondmaalsgangers en vertonen die een bepaalde lijn? Ongeveer voor dezelfde periode toonden destijds Mentink en Van der Woude in de tweede stad van het land aan dat bij de gereformeerden (Evenhuis zou hen hervormden blijven noemen, ook voor 1795!) de gewoonte om zeer spoedig de doop te bedienen plaats maakte voor een wachttijd van een week of drie. Was dat ook zo in Amsterdam? Zou daarover uit catechismuspreken iets op te diepen zijn? De schrijver memoreert graag dat de hervormde gemeente 'de meerderheid van de bevolking omvatte' (335 vlg.), en geeft als zielental 94.229, blijkbaar uit 1797 (340). Bij de volkstelling van 1809, waaraan we dank zij J. A. de Kok landelijk houvast hebben, was die meerderheid te Amsterdam miniem: nog geen 51 procent. En als die gemeente dan ook nog politiek verdeeld was, moest dan de stadsoverheid doen alsof heel Amsterdam gereformeerd en prinsgezind was? Zijn er gegevens uit de hier besproken eeuw over groei, stilstand of teruggang van de bevolking en geven de doopboeken daarover enige aanwijzing?

Op zijn beurt wijst de auteur thema's aan die nader onderzocht dienen te worden, zoals de godsdienstige achtergrond van de doelisten (283 vlg.). Hij kon wel eens gelijk hebben in zijn vermoeden dat deze groep veel gereformeerder was dan men tot nu toe aannam. De uitgever doet daar evenals in deel III een bibliografisch raadseltje bij door op het titelblad geen plaats van uitgave te noemen. Graag zouden we ook worden ingelicht over de herkomst van de illustraties. Die over het diakonale werk (209, 224) lijken mij uit het begin van de volgende eeuw. De gebefte en gemantelde figuur is blijkens het papier in zijn hand zeer waarschijnlijk geen dominee maar een doodbidder (32).

Steen voor steen zien we sinds 1965 het monument verrijzen dat dr. Evenhuis voor zijn stad wil bouwen. In de vier verschenen delen heeft hij nu al een respectabele eenmans-

prestatie geleverd. Geen andere gemeente in ons land heeft in onze eeuw zo'n grote historische dienst ontvangen.

O. J. de Jong

F. C. Spits, *De metamorfose van de oorlog in de 18e en 19e eeuw. Tien historische studies over oorlog, strategie en legervorming* (Polemologische studiën XIII; Assen: Van Gorcum & Comp., 1971, x + 231 blz.).

In de inleiding op deze bundel legt de auteur, thans bijzonder hoogleraar in de krijgsgeschiedenis te Utrecht, het verschil uit tussen de traditionele krijgsgeschiedenis en de cultuurgeschiedenis van de oorlog. Eerstgenoemde discipline richt zich voornamelijk op de technisch-militaire aspecten van de oorlog, zoals militair-strategisch oorlogsbeleid, tactiek en logistiek en wordt veelal beoefend door historisch ongeschoolde beroepsmilitairen, die gemakkelijk tot beunhazerij en dilettantisme vervallen.

De cultuurgeschiedenis van de oorlog daarentegen heeft een veel breder onderzoekterrein. Deze gaat uit van de oorlog als maatschappelijk verschijnsel en richt zich vooral op de vorm, waarin in verband met de structuur van de samenleving, de gewapende conflicten zich hebben voltrokken. Naarmate de oorlog in de loop van de eeuwen een totaler karakter krijgt, wordt ook het kader van de krijgsgeschiedenis ruimer. Naast militair-technische gaat het ook politieke, economische en psychologische aspecten omvatten. Dit boek, dat te Groningen als proefschrift werd verdedigd, is in Nederland de eerste studie op het gebied van de krijgsgeschiedenis in ruime zin.

De metamorfose van de oorlog bevat een tiental zelfstandige studies, waarvan enkele al eerder gepubliceerd, over de veranderingen in de oorlog en in het denken over de oorlog in de achttiende en negentiende eeuw. Spits neemt het in 1832 posthuum verschenen werk van Carl von Clausewitz, *Vom Kriege*, als uitgangspunt. Al na korte tijd kreeg dit boek vooral in Duitsland zoveel gezag, dat elke uiteenzetting over een militair thema op dit werk geënt diende te zijn om serieus genomen te worden. Het gevolg was dat de militaire exegeten citaten uit hun verband rukten, tendentieuze interpretaties ten beste gaven en zelfs tekstvervalsingen pleegden om de grote theoreticus maar op hun hand te houden. Dit werd hun bovendien gemakkelijk gemaakt omdat Von Clausewitz' manuscript is uitgegeven zonder dat de auteur er de laatste hand aan kon leggen, zodat het boek een aantal niet op elkaar afgestemde uitspraken bevat. In tegenstelling tot andere auteurs baseert Spits zich op de oorspronkelijke uitgave van *Vom Kriege* en plaatst dit werk tegen de achtergrond van de revolutionaire veranderingen in het denken over de oorlog waarmee Von C. zelf werd geconfronteerd gedurende zijn loopbaan als Pruisisch officier tussen 1792 en 1831.

Von C's gedachtenwereld draagt duidelijk het stempel van de Duitse filosofie uit het begin van de negentiende eeuw. In zijn boek is daarvan de weerslag te vinden. Zo is er afwisselend sprake van de idee en de werkelijkheid van de oorlog. Het is niet verwonderlijk dat deze abstracties een deel van de lezers en adepten van Von C. soms is ontgaan, waardoor zij er toe kwamen de absolute oorlog (door Von C. bedoeld als het ideële, zuivere oorlogsbegrip) op te vatten als de absolute oorlog als concreet gebeuren. Door deze interpretatie werd het mogelijk het kernstuk van Von C's betoog, de door politieke desiderata beperkte oorlog, op losse schroeven te zetten.

Na een hoofdstuk over de instrumentele (politieke) en existentiële (nationale) oorlog (de dualiteit bij Von C.) gaat Spits de oorlog zoals deze er in de theorie van Von C. uitziet, vergelijken met de werkelijkheid van de negentiende eeuw. In de voorgaande eeuw had de